

Inhoud

Inleiding 9

- 1 Opvoeden in een individualistische samenleving 17
- 2 Beperkte (zelf)kennis, beperkte opvoeding 30
- 3 Vijf opvoeddoelen met ook een maatschappelijk belang 41
- 4 De fundamenteën van een democratische opvoeding 51
- 5 Empathie 85
- 6 Kritisch en zelfstandig denken 103
- 7 Samenleven in een democratische maatschappij 117
- 8 Veerkracht en doorzettingsvermogen 138
- 9 Creativiteit 162
- 10 Ouders kunnen het niet alleen 179

Verantwoording 215

Verder lezen 221

Dankwoord 225

Noten 227

Inleiding

‘Wat hoop je te bereiken met het opvoeden van je kinderen?’

Ik weet nog hoe ik liep te hikkelen toen ik, bezig met een reportage over een opvoedcursus, deze vraag opeens voorgelegd kreeg. Net als veel van de andere cursisten somde ik uiteindelijk een paar clichés op: ‘Dat ze gelukkig worden...’ Dat ze het leven kunnen gaan leiden dat ze willen’... Gek genoeg heb ik me pas jaren na die cursus serieus afgevraagd hoe het kon dat ik als moeder van drie jongens – van wie de oudste op dat moment alweer vijftien was – nog nooit over deze wezenlijke vraag had nagedacht. En hoe het kon dat mijn medecursisten ook zo’n moeite hadden om hier een doordacht antwoord op te geven? Iedereen kan toch op zijn klompen aanvoelen dat als je niet eens ongevéér weet wat je wilt bereiken, de kans aanzienlijk kleiner wordt dat je ook maar ergens in de *buurt* van dat doel gaat uitkomen?

Als ik probeer te achterhalen waaróm deze basale opvoedvraag lange tijd geen belangrijk thema voor mij was, kan ik een paar dingen verzinnen. Ik denk allereerst dat ik ervan uitging dat ik intuïtief wel goed zou aanvoelen wat ik moest doen als moeder. Wat waarschijnlijk ook meespeelde is dat ik – onbewust – vond dat ik pas echt over opvoeden hoefde na te denken als ik tegen bepaalde problemen aan zou lopen – een

peuter die stelselmatig een legobouwwerk van zijn oudere broers sloop bijvoorbeeld of voor de lol een vaas water op de vloer leeggooit. Hoe ga je daar het best mee om?

Daar komt bij dat het planmatig bezig zijn met opvoeden een afkeer bij me opwekte. Ik associeerde het met een slag mensen dat ‘toch een stukje efficiency tijdens de bevalling’ antwoordt als je ze vraagt wat ze verwachten van de zwangerschapscursus (dit hoorde ik echt iemand zeggen op de cursus ‘Samen bevallen’). En het doet me denken aan het pleidooi van sommige opvoedkundigen om iedere zondagmiddag een ‘familievergadering’ te beleggen – inclusief lijst met agenda-punten – om het reilen en zeilen in het gezin te bespreken. Zo’n zakelijke benadering voelt koud en niet helemaal oprecht. En dat past niet bij zoiets warmes als het opvoeden van en zorgen voor kinderen – dacht ik. Bovendien zegt men: kinderen kun je toch niet echt sturen? Ze zijn toch uniek? Ook ik ging mee in deze redenering.

Toch ben ik na jaren schrijven, lezen en praten over de ontwikkeling van kinderen en het maatschappelijke belang van opvoeden er stellig van overtuigd geraakt dat je wél serieus moet nadenken over wat je wilt bereiken met het opvoeden van je kinderen. Veel van mijn bezwaren tegen het stellen van doelen zijn niet alleen onterecht en onjuist, maar getuigen ook van een veel te schrale opvatting van wat opvoeden eigenlijk inhoudt. En met deze opvatting doe je niet alleen je kind tekort, maar – minstens zo belangrijk – óók de maatschappij als geheel.

De eerste keer dat dit besef begon door te dringen, was toen ik een boek las van de Utrechtse hoogleraar pedagogiek Micha de Winter: *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding*. Meteen al in de inleiding maakte De Winter korte metten met mijn neiging om pas echt over opvoeden te gaan naden-

ken als ik tegen bepaalde gedragsproblemen aan liep. Hij stelt dat de definitie van opvoeding in de laatste decennia is verschaald. Waar het op neerkomt is dat de meeste opvoeders – onder wie politici en beleidsmakers – vinden dat de opvoeding geslaagd is als er zich geen serieuze problemen hebben voorgedaan. Dat is natuurlijk een zegen, schrijft De Winter. ‘Maar,’ vraagt hij vervolgens retorisch, ‘is opvoeding een succes als een kind geen crimineel wordt? Of niet ten prooi valt aan loverboys of breezerseks?’

De Winter vindt dat opvoeden een positieve oriëntatie nodig heeft. Het moet veel méér zijn dan een soort ‘gedrags-therapie’. Het moet gaan over wat we wél willen bereiken. En dan heeft hij het niet over het halen van negens en tienen op school of over de selectie voor het eerste elftal van de B-jeugd. Waar hij op doelt zijn eigenschappen die van kinderen sociale, weldenkende en maatschappelijk betrokken burgers maken die op een respectvolle en vreedzame manier met elkaar kunnen samenleven in een steeds diverser wordende maatschappij. In zijn boek hamert hij bijvoorbeeld sterk op het bijbrengen van democratische waarden zoals medemenselijkheid, gelijkwaardigheid, wederzijds respect en wederkerigheid. Je zou het een ‘rijke’ opvoeding kunnen noemen.

Later kwam ik erachter dat Alfie Kohn, auteur van de Amerikaanse opvoedbestseller *Onvoorwaardelijk ouderschap*, iets vergelijkbaars zegt. Om te illustreren hoe beperkt onze definitie van opvoeden vaak is, wijst hij op een Amerikaans onderzoek waarin aan tienjarige kinderen op verschillende scholen wordt gevraagd welk gedrag hun juf of meester van hen zou verlangen. Kohn schrijft: ‘De kinderen zeiden niet “goed doordachte vragen stellen” of “verantwoordelijke beslissingen nemen” of “anderen helpen”. Maar ze zeiden “stil zijn”, “niet klieren” en “zorgen dat we ons werk op tijd af heb-

ben”’. Met andere woorden: de antwoorden hadden te maken met het voorkómen van problemen in plaats van met gedrag dat we graag wél willen zien.

Ik voelde me door beide pedagogen erg aangesproken. Die focus op wat je wél wilt bereiken met opvoeden was voor mij een eyeopener. Natuurlijk is het veel beter én belangrijker om op die manier met opvoeden bezig te zijn! Nu doe ik mezelf tekort als ik zou beweren dat ik als moeder alleen maar bezig was om problematisch gedrag van mijn kinderen in goede banen te leiden en nooit nadacht over – op zijn minst – het belang van sociaal gedrag. Dat ik mijn kinderen dat moest bijbrengen en dat ik aandacht moest besteden aan hun morele ontwikkeling heb ik altijd als iets vanzelfsprekends beschouwd. En afgaand op gesprekken met andere ouders vermoed ik dat ik daar niet alleen in sta. Maar een goede intentie is niet genoeg. Je komt er niet door iets ‘belangrijk’ of ‘vanzelfsprekend’ te vinden.

Bijna iedereen is geneigd om zichzelf net iets te rooskleurig in te schatten als het gaat om eigenschappen waarvan we zeggen dat we die belangrijk en vanzelfsprekend vinden.¹ We vinden onszelf doorgaans net iets slimmer, ambitieuzer, vriendelijker en bescheidener dan een ander. En van die zelfoverschatting blijken we het meest last te hebben als het gaat om het inschatten van onze morele eigenschappen zoals rechtvaardigheid en betrouwbaarheid. Sterker: zelfs mensen die in de gevangenis zitten, vinden zichzelf gemiddeld vriendelijker, beheerster, empathischer, guller, betrouwbaarder en oprechter dan mensen buiten de gevangenis. Ze vinden weliswaar niet dat ze zich beter aan de bestaande wetten en regels houden, maar zeker ook niet dat ze dat slechter doen dan de gemiddelde burger.²

Er lijkt dus genoeg reden te zijn om onszelf enigszins te

wantrouwen op dit punt en meer bewuste aandacht te besteden aan zoiets wezenlijks als opvoeden. Kinderen leren namelijk vooral van wat wij doen, niet van wat we zeggen. Los daarvan: als je niet bewust bezig bent met wat je wilt bereiken met de opvoeding van je kinderen is de kans groot dat je voorbijgaat aan twee belangrijke dingen die de ‘uitkomst’ van je opvoeding sterk zullen beïnvloeden: de maatschappelijke context waarin je opvoedt – in ons geval een zeer individualistische samenleving – en je eigen onwetendheid. En dan heb ik het zowel over een gebrek aan pedagogische en psychologische kennis als over een gebrek aan zelfkennis. Hou je als ouder met deze twee zaken te weinig rekening, dan is de kans reëel dat je kinderen uiteindelijk minder lijken op het soort mens dat je – al dan niet bewust – voor ogen had.

In de komende hoofdstukken ga ik om te beginnen het verband onderzoeken tussen de maatschappelijke context en de manier waarop wij opvoeden. Om vervolgens te kijken naar de invloed van je eigen jeugdervaringen op de manier waarop je zelf omgaat met je kinderen. Als je deze hoofdstukken eenmaal hebt gelezen, heb ik je als aanstaande, jonge of al flink ervaren ouder er hopelijk van kunnen overtuigen dat het, zowel voor je kind als voor de maatschappij als geheel, echt de moeite waard is dat je nadenkt over wat je wilt bereiken met opvoeden. Is dat inderdaad het geval, dan introduceer ik in hoofdstuk 3 een lijst van vijf opvoeddoelen die kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van kinderen tot sociale, kritisch denkende, creatieve, veerkrachtige en maatschappelijk betrokken mensen. Dit is natuurlijk geen ‘heilig’ lijstje. Mochten er doelen bij staan die je totaal niet aanstaan, negeer ze dan alsjeblieft. Maar vul de lijst vooral ook aan met doelen die ik niet heb opgenomen. Ik kan en wil jouw opvoedstijl

niet bepalen, ik doe slechts een voorzet om jouw denkproces op gang te helpen.

In de hoofdstukken daarna werk ik de vijf opvoeddoelen per hoofdstuk verder uit. Ik heb daarvoor gekeken naar wat er bekend is over deze opvoeddoelen en naar wat je als ouder kunt doen om dichter in de buurt van deze doelen uit te komen. Toen ik hiermee bezig was viel me op dat er een rode draad loopt door dit praktische verhaal. Je zou kunnen zeggen dat het bereiken van al die nagestreefde opvoeddoelen staat of valt bij een veilige gehechtheidsrelatie en een autoritatieve opvoedstijl. Daarom is hoofdstuk 4 gewijd aan deze basiskennis. De hoofdstukken 5 tot en met 9 borduren daar dan weer op voort.

Omdat opvoeden niet iets is wat je helemaal in je eentje doet, sluit ik het boek af met een hoofdstuk waarin ik een aantal zaken bespreek die buiten je macht als ouder liggen, maar wél van invloed kunnen zijn op de ontwikkeling van je kind – denk aan voorzieningen zoals de kinderopvang, verlofregelingen en onderwijs. Ik hoop dat politici en beleidsmakers zich vooral van dit hoofdstuk iets zullen aantrekken. Ouders kan het misschien stimuleren om waar mogelijk in actie te komen.

Toen ik ruim tien jaar geleden geconfronteerd werd met de vraag wat ik hoopte te bereiken met het opvoeden van mijn kinderen stond ik, zoals gezegd, enigszins met mijn mond vol tanden. In de jaren die volgden ben ik meer gaan nadenken over dit onderwerp en nu durf ik te stellen dat er wel echt iets is veranderd. Niet in de zin dat ik opeens een soort superouder geworden ben. Ik kijk nog steeds met jaloezie naar mensen die een goed functionerende familieplanner op hun keukenkastje hebben hangen en twijfel nog regelmatig of ik

me nou méér of juist minder moet bemoeien met het huiswerk van mijn jongste zoon. Maar wat het bewust nadenken over opvoeden me wel heeft gebracht is een soort rust. Omdat ik weet wat ik belangrijk vind en beter weet wat hierbij komt kijken, laat ik me minder leiden door de waan van de dag. Wat ik doe en wat ik zeg heeft meer samenhang en komt meer voort uit een innerlijke overtuiging.

Het heeft er ook voor gezorgd dat ik andere accenten ben gaan leggen in de omgang met mijn kinderen. Toen mijn middelste zoon zich op zestienjarige leeftijd vertwijfeld afvroeg of hij goed genoeg zou zijn voor de toneelschool kon ik bijvoorbeeld met volle overtuiging zeggen dat hij zich daar helemaal geen zorgen over moest maken en vooral moest genieten van het spelen. Dat is namelijk waar het om draait – of de toneelschool voor hem was weggelegd zou later wel blijken. Voor sommige mensen is dit misschien een heel vanzelfsprekende reactie, maar ik was blij om te merken dat ik geen last meer had van dat vervelende ‘help-als-hij-het-maar-gaat-redden-in-deze-competitieve-wereld’-gevoel. En er zijn andere voorbeelden. Toen ik merkte dat de gedachten van mijn jongste zoon regelmatig afdwaalden als wij tijdens het eten aan het praten waren over onderwerpen die hem boven de pet gingen, ben ik hem er actiever bij gaan betrekken. Snapte hij waar we het over hadden? En wat vond hij daarvan? Ik denk niet dat ik zo bewust had ingegrepen als ik niet de daaraan voorafgaande periode had nagedacht over het belang van kritisch nadenken en alles wat daarbij komt kijken.

Natuurlijk brengen nieuwe inzichten ook spijt mee over keuzes die je eerder hebt gemaakt. Met wat ik nu weet over de ontwikkeling van de hersenen en het belang van een veilige hechting had ik mijn oudste twee als baby nooit laten huilen in de nacht onder het mom van ‘anders leren ze nooit slapen

en worden het maar dwingelanden'. En ik had mijn eigen stress over het combineren van werk en kleine kinderen ook wat serieuzer genomen bijvoorbeeld. Die stress heeft niet altijd het beste in me naar boven gehaald. Tegelijkertijd denk ik dat dit nou eenmaal de manier is waarop het gaat. Iedere generatie staat op de schouders van de vorige. In de in 1803 verschenen verhandeling *Over pedagogiek*, opgetekend uit de mond van de filosoof Immanuel Kant, wordt hier al op gewezen: 'Alleen doordat een generatie haar ervaringen en kennis aan de volgende doorgeeft, die er weer iets aan toevoegt en zelf weer doorgeeft, kan een correct begrip van de aard van de opvoeding ontstaan.' We weten steeds meer over de ontwikkeling van kinderen en over hoe die op termijn kan uitpakken, zowel voor henzelf als voor de samenleving als geheel. Laten we openstaan voor deze kennis en informatie. En laten we elkaar meer steun bieden om hiervan te profiteren.

Dat begint natuurlijk allemaal met het erkennen van het grote belang van opvoeden in de rijkste betekenis van het woord.

Opvoeden in een individualistische samenleving

Kinderen die in het Westen geboren worden, groeien op in een maatschappij die steeds individualistischer wordt.¹ Dat geldt in het bijzonder voor Nederlandse kinderen: wij leven in de top vijf van de meest individualistische landen ter wereld.² Dat individualisme heeft veel voordelen. Het verschaft je vrijheid en biedt je de mogelijkheid om eigen keuzes te maken. Er zijn bijvoorbeeld nog maar weinig mensen die vinden dat een vrouw beter kan stoppen met werken als ze kinderen krijgt. Tegelijkertijd zit er ook een maatschappij-ontwrichtend randje aan dat individualisme. Het gaat óók gepaard met meer narcisme, minder empathie en een te nonchalante omgang met de democratie en de waarden die daarbij horen – denk aan gelijkwaardigheid.

Een van de belangrijke kenmerken van een sterk individualistische maatschappij is dat mensen zelfsturend en autonoom zijn. Onafhankelijkheid is bij ons een groot goed en er wordt veel waarde gehecht aan ‘uniciteit’. ‘Ik’ is in een individualistische cultuur belangrijker dan ‘wij’.³ Dat zie je op allerlei gebieden terug. Als je bijvoorbeeld kijkt naar het taalgebruik, dan valt op dat woorden als ‘zelf’ en ‘authenticiteit’ veel vaker worden gebruikt dan vijftig jaar geleden.⁴ Kijk je naar de namen die ouders hun kinderen geven, dan

valt op dat ze veel uitzonderlijker zijn dan vroeger:⁵ liever een Maledief dan een Madelief (zoals de makers van de populaire tv-serie *De Luizenmoeder* al opmerkten). En als je tegenwoordig vraagt aan westerse kinderen wat zij willen worden, antwoordt het merendeel ‘YouTuber’. Want ‘dan krijg je lekker veel aandacht’.⁶

In meer collectivistische samenlevingen is dat heel anders. Daar telt het individu veel minder en wordt er veel meer waarde gehecht aan familiebanden en aan de mate waarin je je kunt aanpassen aan de groep. Het belang van de groep gaat als het ware vóór het belang van het individu. Om even terug te komen op het onderzoek naar wat kinderen later willen worden: in China wil bijna niemand influencer worden. Meer dan de helft van de kinderen geeft aan liever ‘juf’ of ‘meester’ te worden als ze eenmaal groot zijn.

Dit soort maatschappelijke opvattingen over het individu en de groep hebben invloed op de persoonlijkheidsontwikkeling van een kind en daarmee weer op de maatschappij als geheel. Zo laten onderzoeken een verband zien tussen individualisme en narcisme. In de Verenigde Staten komt narcisme bijvoorbeeld veel meer voor dan in gebieden waar mensen minder individualistisch zijn zoals in Azië of het Midden-Oosten.⁷ En Duitse onderzoekers ontdekten dat mensen die vóór de val van de Muur waren opgegroeid in het communistische Oost-Duitsland minder narcistisch waren dan de generatiegenoten die grootgebracht waren in het voormalige (democratische) West-Duitsland.⁸

Wat deze Duitsers onderzoekers opmerkelijk genoeg óók ontdekten was dat dit gegeven – anders dan je misschien zou verwachten – gepaard ging met een lagere zelfwaardering. Met andere woorden: de ‘Wessies’ waardeerden zichzelf

minder dan de 'Ossies'. De verklaring die de onderzoekers hiervoor geven heeft te maken met de bron van iemands zelfwaardering. Die verschilt per samenlevingsvorm. In collectivistische samenlevingen is iemands zelfwaardering sterk afhankelijk van het succes van de familie of de groep waar hij of zij bij hoort. In een meer individualistische samenleving hangt die juist af van iemands persoonlijke prestaties. Hierdoor wordt de zelfwaardering van de laatste groep een stuk kwetsbaarder. Er is immers altijd een kans dat er iemand is die beter presteert dan jij. Die behoefte aan individuele erkenning en de angst om die niet te krijgen, wakkeren de individuele concurrentie veel harder aan dan in een collectivistische cultuur. En dat is een voedingsbodem voor narcisme. Immers: als iedereen vecht om de waardering voor zijn prestaties en jij niet opeist wat van jou is, krijgen anderen misschien wel de waardering die jij verdient (en die je zo nodig hebt om je goed te voelen).⁹

Als narcistisch gedrag in een land toeneemt, is de kans groot dat empathisch gedrag juist afneemt. Onderzoek wijst ook in die richting. Een grote meta-analyse¹⁰ wijst er bijvoorbeeld op dat Amerikaanse studenten in de afgelopen dertig jaar een stuk minder empathisch zijn geworden. En die daling gaat het snelst na het jaar 2000. Of deze trend ook in Nederland gaande is, valt niet met zekerheid te zeggen – daar is nog nooit onderzoek naar gedaan. Wel is er volgens de aan de Universiteit van Amsterdam verbonden narcismeonderzoeker Eddie Brummelman – ik kom nog op hem terug – genoeg reden om te denken dat dit inderdaad het geval is, al was het maar omdat veel trends uit Amerika overwaaien naar West-Europa. En dat is zorgelijk.

Empathie ligt namelijk ten grondslag aan zo ongeveer alles wat een maatschappij doet functioneren: vertrouwen, altru-

isme, samenwerking, liefde, liefdadigheid, gezondheid.¹¹ Omgekeerd geldt dat een onvermogen om je in een ander in te leven een van de hoofdbestanddelen is van de meeste maatschappelijke problemen: misdaad, geweld, racisme, ziekte, (kinder)mishandeling en ongelijkheid, om er maar een paar te noemen. Sterker nog: ‘Het vermogen bij zowel apen als mensen om de emoties van anderen te kunnen meevoelen en de situatie van een ander te begrijpen, heeft ervoor gezorgd dat wij als soort hebben kunnen overleven,’ stelt de primatoloog Frans de Waal in zijn boek *Tijd voor empathie*. In die zin vormt doorgesloten individualisme een bedreiging voor de samenleving.

Hoogleraar pedagogiek Micha de Winter zit ook op die lijn. Maar waar de eerdergenoemde schrijvers vooral focussen op het belang van het empathisch vermogen ‘an sich’, maakt De Winter zich vooral zorgen over de reikwijdte ervan. Zijn stelling is dat empathie zich in steeds sterkere mate beperkt tot directe familieleden. Wat betekent dat we met de buitenwereld steeds minder ophebben.¹² Voor kinderen wordt het daardoor steeds minder vanzelfsprekend dat er naast hun eigen belang ook nog zoiets bestaat als gemeenschappelijk belang. De gevolgen van zo’n levensinstelling zie je overal terug. Denk aan de farmaceutische bedrijven die rommelen met onderzoeksresultaten om de verkoopcijfers op te krikken. Aan de bestuurders van zorgondernemingen die de betaalbaarheid van de publiek gefinancierde jeugdzorg ondermijnen en flinke winst maken over de ruggen van kinderen.¹³ Maar natuurlijk ook aan de bankiers die tijdens de kredietcrisis in 2008 ondoorgrondelijk hoge risico’s genomen bleken te hebben en – ‘too big to fail’ – de belastingbetalers vervolgens lieten opdraaien voor de ‘collateral damage’. Illustratief zijn ook de extreem hoge salarissen van topbestuur-

ders: verdiende een directeur van een Nederlandse toponderneming veertig jaar geleden nog gemiddeld zestien keer een modaal salaris, in 2016 was dat opgelopen naar gemiddeld 172 keer modaal. De kloof tussen de top en de ‘gewone man op de werkvloer’ is dus enorm toegenomen. Anders gezegd: de gelijkwaardigheid is enorm afgenomen.¹⁴

Op den duur ondermijnt dit soort individualistische acties de leefbaarheid van een samenleving. Een naar binnen gekeerde houding en gebrek aan maatschappelijke betrokkenheid leiden tot meer onderling wantrouwen, cynisme, boosheid en meer angst voor het ‘vreemde’.¹⁵ De gevolgen daarvan hebben we al kunnen zien. Het aantal populistische partijen neemt toe in de wereld. Bange, zich uitgesloten voelende en/of cynisch geworden burgers laten zich steeds vaker inpalmen door ‘sterke leiders’ die het niet zo nauw nemen met de democratie en de rechten en waarden die daarbij horen. ‘Leiders’ dus die liever zondebokken aanwijzen – ‘de vluchtelingen’, ‘de moslims’ – dan de ware veroorzakers van de angst en het cynisme te tackelen: de groeiende inkomensongelijkheid bijvoorbeeld of de kansenongelijkheid in het onderwijs.¹⁶

Ook bij een deel van de jongeren zie je die naar binnen gekeerde houding terug. Vergeleken met andere Europese landen heeft Nederland een hoog percentage leerlingen dat niet goed weet hoe de democratie functioneert en zich op politiek en maatschappelijk vlak niet betrokken voelt bij de samenleving. Daarnaast is er ‘een lichte daling van de solidariteit met mensen die het minder goed hebben, vooral onder jongens en onder leerlingen zonder migratie-achtergrond’ en ‘neemt de neiging toe om te vinden dat je altijd mag zeggen wat je denkt, ook als je andere mensen daardoor kwetst’.¹⁷